

Рецензія на книгу *Солдати Бога в секулярному світі*

Soldiers of God in a secular world: Catholic theology and twentieth-century French politics. Sarah Shortall. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2021, 352 p.; ISBN 978-0-6749-8010-5 (hardcover); 50,20 USD.

Мирослава МОСТЕПАНЮК
Папський східний інститут, Рим, Італія

ORCID: 0009-0008-3872-1985

У сучасному книжковому світі дедалі популярнішими стають біографії відомих людей, які є своєрідними антиагіографіями: в них автори намагаються представити певну особистість у динаміці її життєвого шляху, родинних і афективних зв'язків, успіхів та невдач, святості та падінь. Книга Сари Шорталл «Солдати Бога в секулярному світі: католицька теологія та французька політика ХХ століття» – це специфічна біографія богословського напрямку. Йдеться про «нову теологію» (*nouvelle théologie*), рух у католицькій теології середини ХХ століття, що прагнув через повернення до джерел, Святого Письма і творів Отців Церкви оновити католицизм, поєднавши духовний та інтелектуальний складники.

Авторка, доцентка Університету Нотр-Дам у США, чиє коло зацікавлень включає відносини релігії та політики у секуляризованому світі, дебютувала цією книгою в 2021 році. «Нова теологія» як предмет дослідження обрана не випадково. Цей богословський феномен, до певної міри, був плодом політичних процесів, чи, точніше, спробою їх осмислення та відповіді на них. Як влучно зазначив хорватський теолог Жіван Безіч «Нова теологія народилася з попелу воєнних пожеж... Старе понівечене дерево богослов'я, пошкоджене блискавками війни, почало пускати нові паростки»¹.

Книга складається зі вступу та трьох частин, що хронологічно описують історію «нової теології», від її витоків, розвитку, до, за висловом авторки, смерті й воскресіння.

¹ Živan Bezić, "Suvremena teološka kretanja i njihova prisutnost u našoj Crkvi," *Crkva u svijetu* 21 (2), 1986: 154.

У *Передмові* представлено історичний та географічний контекст «нової теології». Парадоксальним чином, її колысками стали Мезон Сен-Луї (Maison Saint-Louis) на британському острові Джерсі та Ле Сольшур (Le Saulchoir) у Бельгії – два студійні осередки у вигнанні, де католицькі монахи, єзуїти та домініканці з Франції знайшли притулок під час державних переслідувань наприкінці XIX – на початку XX століть. Зі стін цих семінарій вийшли теологи, що стали натхненниками революції в католицькій теології, а згодом – активними учасниками Другого Ватиканського собору. Цей шлях переосмислення природи Церкви та її ставлення до сучасного світу був складним, багатовимірним і радше інтуїтивним.

У першій частині книги під назвою *Відокремлення (1880–1939)* зображено складне сплетіння політичних та церковних протистоянь, в яких зародилася «нова теологія». Насамперед – життя та навчання в ініційованому державою вигнанні, яке водночас уможливило інтелектуальне дистанціювання студентів від офіційної неосхоластичної теології (20). Між молодими теологами, які малювали карикатури на своїх викладачів та, паралельно з офіційною програмою, читали сучасних авторів, зокрема Моріса Блонделя (Maurice Blondel) та Теяра де Шардена (Teilhard de Chardin), зародилися тісні дружні зв'язки (37), що надали їм «безпечний простір для перевірки нових чи неправовірних ідей» (43).

Але найбільше вплинув на свідомість нового покоління досвід Першої світової війни, адже більшість його представників були мобілізовані на фронт: в окопах молоді теологи зустріли невірюючих чоловіків, які несподівано для них виявились «теж мужніми, відданими, великодушними, розумними, чесними людьми» (35). Як згадував цитований у книзі Гастон Фессард (Gaston Fessard): «Коли війна закінчилась, серед нас, єзуїтів, були ті, хто вирішив більш ніколи не дозволити собі бути відрізненими від реального світу, в якому ми жили... Як би ми могли бути свідками євангелії для людей нашого часу, якби ми не знали тих часів і тих людей?» (35).

Завдяки досвіду окопів представники «нової теології» зрозуміли, що ера конфесійної держави відійшла у минуле, і після війни «зосередилися на розробці богослов'я, яке б дозволило католикам перебувати у публічній світській сфері, але не належати до неї» (51). Тож, у той час як неотомістська теологія шукала шляхи для визнання легітимної юрисдикції Церкви у світі, єзуїт Анрі де Любак (Henri de Lubac) та його однодумці наполягали «на якісній різниці між духовною владою Церкви та формою влади, якою володіють держави» (59). На початку XX століття це могло видаватись лише богословською дискусією, однак саме це чітке розрізнення Церкви та держави згодом допомогло представникам «нової теології» розпізнати загрозу комунізму та нацизму і протистояти їй.

Головний мотив другої частини *Onip (1940–1944)* – вражаюча прозорливість, із якою «нова теологія» зрозуміла небезпеку нацизму та, зокрема, колабораціоністського режиму Віші, що спокусив французьких католиків дискурсом відродження нації. Теолог Ів Монтшей (Yves de Montcheuil) писав: «Це буде момент, щоб довести, що все, що ми говорили до війни, було більше, ніж безплідна балаканина людей, які живуть у безпеці» (87). У той час, як портрети маршала Петена

висіли «в узголів'ях ліжок, між образами Найсвятішого Серця та Пресвятої Богородиці» (93), а католицький єпископат Франції заявляв про лояльність до режиму (96), Анрі де Любак, Гастон Фессард та інші теологи розпізнали нацизм насамперед як духовну загрозу. Вони почали видавати підпільний журнал *Християнський свідок* (*Témoignage Chrétien*), який інформував французів про злочини нацизму в Європі, включаючи свідчення не тільки католиків, але й протестантів Карла Барта (Karl Barth) і Ролана де П'юрі (Roland de Pury) (110). Маніфест Фессарда під промовистою назвою «Франціє, бережися, щоб не втратити свою душу» (108) застерігав від небезпеки нацизму, який привабив християн містикою, «ілюзією спільної мети», однак насправді був язичницькою ідеологією: «Тією мірою, якою католик введений в оману цією двозначністю і стає на цей шлях, він скомпроментований і починає втрачати свою душу» (110). Про небезпеку комунізму і нацизму де Любак писав, що вони стають замінними релігіями, «представляють себе як повну концепцію світу та існування, а також як повну форму спасіння» (119).

Теологія «не лише сформувала діяльність спротиву де Любака та його співбратів, але й сама була змінена в процесі» (89). Зокрема, Друга світова війна змусила теологів переглянути їхню еклезіологію, адже вони зіткнулися з фактом, що католики, які співпрацювали з нацистами, виправдовувалися потребою втілення католицьких цінностей у світському порядку, а окремі богослови проводили паралелі між коцепцією Церкви як містичного тіла Христа та расовою політикою. Саме тому «нова теологія» здійснює поворот до есхатології (89), переосмислює зв'язки між юдаїзмом та християнством (129), а де Любак працює над євхаристійною еклезіологією, яка би не була надміру вразливою до політичних зловживань, що керувалися етноцентризмом та колективізмом (139): «У світлі “трагічних потреб нашого часу”, – застерігав він, – було ще важливіше міцно закріпити Церкву в таємниці Євхаристії. Інакше сама сила спільних прагнень, які відчутні сьогодні всюди по всій Церкві і які є рушійною силою літургійного руху зокрема, не може бути не загрожена. Тут або там вони могли б виродитися в натуралістичний імпульс» (140).

Третя частина *Оновлення (1945–1965)* розповідає про нові виклики, які постали перед теологією після Другої світової війни. З одного боку, томістська гілка, яку здебільшого представляли домініканці, намагалась імплементувати католицизм у ліві секулярні рухи антиколоніалізму та захисту прав робітників. Однак, у той час як частина католиків прагнула співпрацювати з комуністами в питаннях миру (проект, який, як наголошує авторка, значною мірою підтримувала Москва (175)), теологи, які очолювали опір нацизму, побачили загрозу комунізму та протистояли компромісу з ним (149). Той самий Фессард 1945 року видає новий маніфест під назвою «Франціє, бережися, щоб не втратити свободу» (154). Роль християнської політики, на думку Фессарда, де Любака та Жана Данієлу (Jean Daniélou), «полягала в критиці чинного політичного устрою – правого чи лівого – з точки зору християнських принципів» (182), адже з перспективи есхатології всі світські інституції та політичні проекти – тимчасові (185). Завдяки цьому «нова теологія» мала здатність розпізнати загрози тоталітарних ідеологій як суто «релігійне лихо», з яким потрібно було боротися «зброєю духу» (120).

Також у повоєнний час «нова теологія» визначає свої позиції щодо сучасної філософії, заперечуючи її зведення винятково до атеїстичного гуманізму. Шорталл називає цей процес «битвою за душу екзистенціалізму» (193). Представникам «нової теології» йшлося про те, щоб залишити за теологією право мислити і говорити сучасними філософськими концепціями. На їхню думку, ні екзистенціалізм, ні філософія Гегеля з його «відчуттям історичного та соціального розвитку всього суцього» (189) не були суто атеїстичними чи лівими. «Внесок езуїтів у післявоєнну дискусію про гуманізм був логічним продовженням контрполітичної позиції, на яку вони стали під час війни, і це ж стосується їхніх післявоєнних рефлексій про проблему історії» (185).

Насамкінець авторка проводить читача крізь драматичні 1950-ті роки, коли «нова теологія» була засуджена енциклікою Пія XII, зокрема через «вторгнення історичного мислення в теологію» (224). Однак, як виявилось, було запізно: на той час уже з'явилося нове покоління теологів, які, разом з представниками «нової теології», 1959 року були призначені для праці в підготовчих комісіях Другого Ватиканського собору та змінили його хід.

У *Післямові* Шорталл підсумовує, що релігія й нині залишається впливовою політичною силою (247). Теологія має політичні та інтелектуальні наслідки, саме тому їй належить поважне місце в історіографії європейської політичної думки. Навіть секуляризм, якщо він справді прагне бути рефлексивним та інклюзивним, а не стати заміном релігії, повинен відкриватися до запитань та самокритики, що передбачає цілісний підхід до історії.

Сьогодні, в контексті війни в Україні, неможливо читати цю книгу без проведення паралелей. На відміну від Сари Шорталл, яка досліджує свою тему із відстані часу, ми, перебуваючи нині в епіцентрі подій, вже зараз переймаємося тим, якими вийдемо з цієї війни як теологи, християни, люди. «У горнілі війни, вигнання та засудження» (258) народилися відповіді представників «нової теології» на складні питання про суспільну роль католицизму в секулярному світі, про легітимність залучення в теологію ідей сучасної філософії та обов'язок християнина протистояти диктаторському режиму. З одного боку, герої книги змогли створити новий богословський напрямок завдяки тому, що в студентські роки були ізольовані від негативного контексту (церковної цензури та антиклерикальних законів) свого часу. Але водночас саме участь у війні відкрила їм реалії їхнього часу та спонукала в майбутньому більш ніколи не відходити від цих реалій у теології. Слідуючи за перипетіями середини ХХ століття, Шорталл підводить читача до приголомшливого відкриття: евхаристійна еклезіологія Другого Ватиканського собору, яка назавжди змінила обличчя Католицької церкви, фактично народилася з боротьби проти антисемітизму. Намагаючись захистити іншу людину, побачити іншого в повноті його гідності, ми відкриваємо щось більше про Бога, людяного і евхаристійного. Саме так ті, хто у своєму часі боролися за людину, стали «солдатами Бога».

У відповідь на повномасштабну російську агресію в Україні чимало релігійних лідерів намагалися апелювати до толерантності та примирення, позиціонуючи себе «поза політикою». Сара Шорталл на основі історичних матеріалів показує,

що навіть боротьба за мир може бути політичним проектом, профінансованим зовні. Особливо актуальним є застереження учня Анрі де Любака Густаво Гутьєрреса (Gustavo Gutiérrez), який, пропонуючи критичну корективу «нової теології», вважає, що у випадку Латинської Америки, куди секуляризація ще не проникла, Церква, позиціонуючи себе над політикою, «своїм мовчанням чи дружніми стосунками надає легітимності диктаторському та репресивному уряду» (250).

Окрім історії народження «нової теології» в умовах війни та прикладу протистояння тоталітаризму, ця книга може бути корисною українському читачеві ще в одному аспекті. Власне, під час дискусій, що розгортаються з того чи іншого приводу і стосуються Церкви, нерідко лунають твердження про анахронізм Церкви чи релігії та необхідність повністю викреслити їх із суспільного життя. Як аргумент, крайні форми релігійного фанатизму видаються за саму релігію, а християнство, кажучи в термінах дискусії Фессарда з філософом О. Кожевим (Alexandre Kojève), ототожнюється з «буржуазією» (190). Шорталл демонструє, що історію європейської філософської та політичної думки неможливо пізнати й зрозуміти без теології: «Головна мета цієї книги полягає в тому, щоб показати, що історія сучасної теології та історія сучасної європейської думки переплетені набагато сильніше, ніж уявлялося, і, таким чином, почати інтегрувати теологію в канон сучасної європейської інтелектуальної історії» (10).

Французький теолог Теяр де Шарден, який служив санітаром під час Першої світової війни, писав, що для нього воєнний досвід став зустріччю з Абсолютом². Книга «Солдати Бога...» дає надію, що в таких історичних розломах, як війна, яку ми переживаємо зараз, окрім абсурду, трагедій та болю, є й шанс для очищення, виходу поза межі, зародження нового життя, зокрема і в богословській думці. Адже «теологія – це не рідкісна діяльність, що здійснюється далеко від хаосу Міста; її формує безладний, непередбачуваний терен історичного життя» (118).

Книга «Солдати Бога в секулярному світі» буде цікавою для істориків та релігієзнавців, які вивчають відносини Церкви та політики, теології та секуляризму в перипетях ХХ століття, зокрема завдяки посиланням на архівні матеріали та багатій джерельній базі, вміщеній наприкінці видання (263–323). До того ж майже белетристичний стиль авторки, яка розповідає історію «нової теології» в контексті людських долі та міжособистісних стосунків, не залишить байдужим ширше коло читачів, які прагнуть (пере)осмислити роль Церкви та релігії в публічній сфері.

Myroslava MOSTEPANIUK

Pontifical Oriental Institute, Rome, Italy

ORCID: 0009-0008-3872-1985

Надійшла до редакції / Received 15.09.2023

Прийнята до публікації / Accepted 14.10.2023

² «Не знаю, чи розповідав вам, як, допомагаючи Буле у вересні 1914 року ховати в безпечне місце найцінніші скарби музею, я, фізично торкаючись крихкості людських надій, відчув своєрідну тріумфальну радість: тому що Бог і Його воля, незбагненні для всього, що з часом нищиться, все-таки збагненні, всупереч усім лихам та руїнам, відкрилися мені як єдина абсолютна і жадана реальність». – Teilhard de Chardin, *The Making of a Mind: Letters from a Soldier-Priest 1914–1919* (London: Collins, 1965), 98.